

यी सबै अप्रिय घटनाका बाबजुद पाकिस्तानी र अफगानी जनसाधारण, मुल्ला एवं सरकारी अधिकारीहरूको उनीप्रति अटुट समर्थन रह्यो । ग्रेगले बनाएका विद्यालयको बढ्दो सङ्ख्या र उनले गरेको कामको लोकप्रियतासँगै उनका तस्बिर स्थानीय ट्याक्सीहरूमा भुन्डिएको देखिन थाल्यो- त्यो पनि पाकिस्तानी क्रिकेट हिरो इमरान खानका पोस्टरहरूसँगै ! मूर्तिपूजन निषेध गरिएको धार्मिक समाजमा कसैले पनि अपेक्षा गर्न नसक्ने प्रतिष्ठा अमेरिकन नागरिक भएर पनि ग्रेगले इस्लाम धर्म मान्ने पाकिस्तानमा हासिल गरेका थिए ।

आफ्नो काम र समर्पणले ग्रेगले के प्रमाणित गरेका छन् भने केही दिग्भ्रमित एवं पूर्वाग्रहीहरूले जतिसुकै अवरोध खडा गरे पनि असल कामले अन्ततः मान्यता पाउँछ । शिक्षा मनुष्यलाई एक-अर्कासँग जोड्ने माध्यम हो । 'आतङ्कवादविरुद्ध युद्ध' को नाममा खन्याइएको अर्बौं डलर शिक्षा उत्थानका लागि खर्च गरिएको भए सायद आतङ्कवादीविरुद्ध सफलता पाउने सम्भावना बढी हुने थियो ।

तीन कप चिया ती पाठकहरूका लागि होइन, जो साहित्यिक उत्कृष्टताको खोजीमा छन् । यो पुस्तक त ग्रेगका अनुभवहरूको यथार्थ वर्णन हो, जसमा साहित्यिक आलङ्कारिकता पाइँदैन, तर हलिलउडको रहस्य र रोमान्चले काउकुती लगाउनेहरूलाई ग्रेगको साहसिक यात्राले रोमाञ्चित पार्न पनि सक्दछ ।

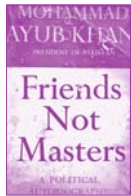
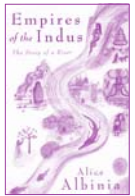
वास्तवमा यो पुस्तक ती लाखौं पाठकहरूका लागि हो, जो आफूभन्दा कम भाग्यशाली मान्छेहरूका लागि केही गर्नुपर्ने नैतिक दायित्वप्रति सचेत छन्, तर राजनीतिक र सांस्कृतिक अवरोधको दृष्टान्त दिएर आफ्नो निष्क्रियताको औचित्य सिद्ध गरिरहन्छन् । ग्रेगको अनुभवले के देखाउँछ भने यस्ता धेरै अवरोधहरू यथार्थमा सरकार, कर्पेरिट संसार र कट्टरपन्थी धर्मग्रन्थहरूले गर्ने प्रचारको प्रभावले स्वनिर्मित भएका हुन्छन् । यदि ग्रेगले परम्परागत इस्लामिक समाजमा बालिकाहरूका लागि विद्यालय बनाउन असम्भव छ भन्ने ठानिरहेको भए उनको अभियानबाट फाइदा पाउने हजारौं विद्यार्थीहरू आज पनि निरक्षर नै रहने थिए ।

यहाँ हामी हुने काम गर्न तीन कप चिया पिउँछौं ।
पहिलो चिया तिमी अपरिचित पाहुना भएकाले
शिष्टतावश पिउँछौः दोस्रो तिमी मित्र बनेपछि र तेस्रो
चिया तिमी हाम्रो परिवारको सदस्य भएपछि पिउँछौ ।
र, यहाँ हामी आफ्नो परिवारका लागि जे गर्न पनि
तयार छौं- मर्न पनि ।

'आतङ्कवादविरुद्ध युद्ध' मा ग्रेगले देखाएको मूलतः मानवतावादी अहिंसात्मक बाटोलाई विश्वको कुनै पनि राजनीतिक शक्तिले सहानुभूति देखाउने सम्भावना निकै कम छ, किनकि गीता, बाइबल र कुरानजस्ता प्राचीन धर्मग्रन्थले मात्र होइन, उग्र दक्षिणपन्थी र उग्र वामपन्थी राजनीतिक धारमा यस्तो बाटो मान्य देखिँदैन । दुर्भाग्यवश, हिंसाको अभ्यास गर्नेहरू नै वास्तविक दुष्ट हुन् भन्ने मान्न कोही तयार देखिँदैन । हिंसा नै अन्त्यको माध्यम हो भन्ने विश्वास गर्ने थुप्रै छन् ।

sfj/fnf fofgs'e/, Sofg8fdf :yfol a; f|f; ub5gl.
nareshl@shaw.ca

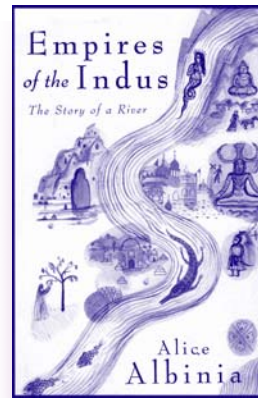
सिन्धु महात्म्य

वर्तमान विश्व रङ्गमञ्चमा दक्षिण एसियाली मुलुक पाकिस्तानको एउटा एकोहोरो विम्ब बनेको छ । पाकिस्तान भनेको सैन्य शासन, दुर्घटनाग्रस्त प्रजातन्त्र, भारतको विरोधी, आत्मघाती धमाका, आतङ्कवाद एवं अति धर्मवादी तालिवानको प्रभाव भोर्दै गरेको देश हो । यस विम्बमा त्यस मुलुकको प्रतिनिधित्व गर्ने भूभाग, समाज र प्रकृतिको विविध रङ्गले स्थान पाउने गर्दैन । अझ पाकिस्तान भएर बग्ने मानव-सभ्यताको धरोहर सिन्धु नदी र यसको महात्म्यबारे त चर्चा पनि हुँदैन, यद्यपि पूजाआजा गर्दा सिन्धु नदी समावेश भने छ- 'गङ्गे च यमुनेश्चैव गोदावरी सरस्वती, नर्मदि सिन्धु काबेरी जलेस्मिन् सन्नी धीमकुरु ।' एलिस अलबिनियाको पुस्तक *द इम्पायर अफ द इन्डस द स्टोरी अफ अ रिभर* सिन्धु नदी अर्थात् इन्डसको गाथा हो । लेखिका पञ्जाब, पाकिस्तान, अफगानिस्तान र तिब्बत समेट्ने भूभागको विगत, राजनीति, धर्म, जनता एवं विकास-यात्रालाई सिन्धु नदीको आँखाबाट उत्कृष्ट ढङ्गले नियाल्दछिन् ।

भिन्न-भिन्न नाम

बेलायतमा जन्मेकी लेखिका एलिस अलबिनियाले दुई वर्ष दिल्लीमा सञ्चारकर्मीका रूपमा काम गरिन् । तयारीका क्रममा उनले पाकिस्तान, अफगानिस्तान र तिब्बतमा गरेको सान्धै साहसिलो यात्राको विवरण पुस्तकमा भेटिन्छ । महिला त्यो पनि पश्चिमी मूलकी महिला घुम्न ती भूभाग त्यति सहज मानिँदैन, तर उनले ती सबै

समीक्षक : अजय दीक्षित

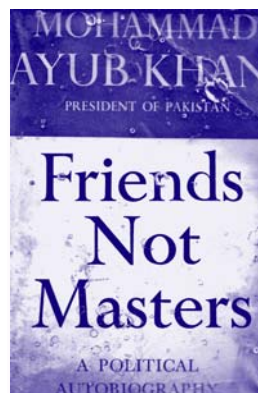
Empires of the Indus:
The Story of a River

By Alice Albinia

Hachette Livre, London, 2008

ISBN: 978-0-7195-6003-3

PAGES: 366

Friends Not Masters:
A Political Autobiography

By Mohammad Ayub Khan

Oxford University Press,
Pakistan 1967

PAGES: 275

क्षेत्र घुमिन् । अङ्ग्रेजी साहित्यकी विद्यार्थी अलबिनियाको संवेदनशीलता पुस्तकको हरेक पेजमा प्रतिविम्बित छ । तिब्बतमा सिन्धु नदीको शिर खोज्दा निर्माणाधीन बाँधले त्यसको तल्लो भेग सुक्खा पारेको देखेपछि आफ्ना श्रीमानसित टेलिफोनमा कुरा गर्दा धुरधुर रोएको उनी उल्लेख गर्दछिन् । सिन्धु नदी तिब्बतस्थित कैलाश पर्वतको सेरोफेरोबाट सुरु हुन्छ । कैलाश पर्वत अरु तीनवटा नदीहरूको पनि शिर हो : सतलज, कर्णाली र ब्रह्मपुत्र । सतलज दक्षिण-पश्चिम काश्मिरबाट बगेर पञ्जाब हुँदै पाकिस्तानमा इन्डसमा मिल्दछ । दक्षिण-पूर्व बग्दै कर्णाली नदी नेपालबाट गङ्गा नदीमा पुग्दछ भने पूर्व बग्दै ब्रह्मपुत्र नदी बङ्गलादेशपछि बङ्गालको खाडीमा बग्दछ । पर्वतको सेरोफेरोबाट सुरु भएको सिन्धु उत्तरी भारत हुँदै पाकिस्तान पुग्दछ, त्यसपछि दक्षिण बग्दै कराँचीको छेउको डेल्टा हुँदै अरेबियन समुद्रमा मिल्दछ । बोन (बुद्ध धर्मभन्दा अगाडि पहाड इत्यादिलाई पूजा गर्ने पन्थ), बुद्ध, जैन र हिन्दू धर्ममा आस्था राख्नेहरू तीर्थाटनका लागि कैलाश पर्वत जान्छन् ।

पौराणिक संस्कृत भाषीहरूले यस नदीलाई सिन्धु भन्दथे । फारसीहरूले नाम परिवर्तन गरी सिन्धुलाई हिन्दू बनाइदिए । ग्रीकहरूले हिन्दूको 'ह' हटाई 'न्दू' राखेको हुँदा बिस्तारै 'इन्दू', 'इन्डस' र 'इन्डस' भन्न थालियो । समुद्रदेखि उत्पत्तिसम्म नदीका विभिन्न नाम छन् । सिन्धु प्रान्तमा नदीलाई 'पुरली' अर्थात् 'मनलागी गर्ने' भनिन्छ । सिन्धीहरू नदीलाई 'समुद्र' पनि भन्दछन् । अफगानिस्तानछेउछाउको उत्तर-पश्चिम क्षेत्रमा सिन्धुलाई 'निलब' : नीलो नदी, 'शेरदर्या' : सिंह नदी र अब्बासिन : नदीहरूको पिता भनिन्छ । बाल्टीहरूले कुनै बेला नदीलाई 'गेमटुस' : ठूलो बाढी र 'सुह-फो' : लोनेमान्छे नदी भन्दथे । लद्दाख र तिब्बतमा यसलाई 'सेन्ना साङ्पो' अर्थात् सिंह नदी भनिन्छ । हिजोआजको सैन्यवाद हावी सिमानाले नदीलाई बाँडे पनि यसका विभिन्न नामले जोडिएको सम्बन्ध सीमावारीपारि बस्ने सबैका बीच अझै पनि जीवन्त छ । सिन्धु

प्रान्तको मरुभूमिदेखि तिब्बतसम्म नदीलाई किसान र कविहरूले पुजारी वा राजनीतिज्ञभन्दा आदर गर्दै पूजनीय मान्दछन् । अलबिनिया भन्दछिन्- "इन्डस नदीबारे सोच्दा म संस्कृत पुजारी, ग्रीक सिपाही र सुफी सन्तका कविताबारे सोच्दछु ।" हिन्दू धर्मको मातृभूमि इन्डिया होइन, उसको छिमेकी मुस्लिम देश पाकिस्तान बन्न पुगेको छ । लेखिका टिप्पणी गर्दछिन्- हिन्दूहरू जति उफ्रे पनि ऋग्वेदको जननी वर्तमानको इस्लाम धर्म मान्ने देश पाकिस्तान हो ।

विभाजनको पीडा

एलिस अलबिनियाको यात्रा सिन्धुको डेल्टाछेउ रहेको कराँची सहरबाट सुरु हुन्छ । क्राइस्टभन्दा छ शताब्दीअघि नै फारसी बादशाहले यस नदीको नक्सा तयार गरेका थिए । सिन्धु नदी तरै ग्रीक राजा र अफगानी सुल्तानहरू भारत आए । डेल्टाबाट सिन्धु नदीमा बन्दुके जहाज (गनबोट) चलाउँदै बेलायतीहरूले त्यस भूभागलाई १ सय वर्षभन्दा बढी समय आफ्नो उपनिवेश बनाए र सन् १९४७ मा नदीलाई इन्डियाबाट काटिदिए ।

विभाजन हुँदा सिन्धु उपत्यका आफ्नो भागमा परेपछि त्यस मुलुकले आफूलाई 'इन्डिया' वा 'इन्दुस्तान' भन्नु तार्किक हुन्थ्यो, तर पाकिस्तानका प्रवर्तक एवं राष्ट्रपिता मोहम्मद अली जिन्नाले उपनिवेशी परिवेशसँग जोडिएको नाम स्वीकार गरेनन् र बदलामा नयाँ सिद्धान्त स्वीकार्न चाहनाअनुरूप पाक-स्थान (पाकिस्तान) अर्थात् शुद्धताको भूमि नाम छाने, आफ्नो मुलुकको । उनले सोचेका थिए, नयाँ दिल्लीमा आफ्ना समकक्षीहरूले स्वतन्त्र मुलुकलाई पौराणिक संस्कृत वाङ्मयमा भन्ने 'भारत' भन्नेछन्, तर त्यसो भनिएन । भारतले

आफूलाई इन्डिया भन्यो र सबै विगत कुम्ल्यायो, सभ्यतालाई आफ्नो राष्ट्रियवादभित्र कोच्यो । अर्कातर्फ पाकिस्तान इन्डियन सभ्यताबाट काटेर मिल्क्याइएको टुक्राभैँ रहन पुग्यो, वर्तमान विश्वमा एकोहोरो दृष्टिकोणबाट व्याख्या गरिने राष्ट्र भएर ।

दुई वर्षअघि पाकिस्तान घुम्दा आफ्ना मित्रहरूलाई यस पद्धतिकारको टिप्पणी थियो- तपाईंहरूको मुलुक यति विविध छ, रङ्गिरोले भरिपूर्ण, हिमालय, पहाड, मैदान, मरुभूमि हुँदै समुद्र र संस्कृति पनि; तथापि किन यो एकोहोरो विम्ब मात्रै प्रस्तुत हुन्छ ? जवाफमा 'खोइ ?' मात्र पाएको थिएँ ।

अलबिनियाका अनुसार इन्डस क्षेत्रबाट ऋग्वेदीहरू पूर्वतर्फ लागेपछि आर्यवर्तको परिकल्पना भिन्नै हुन थाल्यो र पुरानो धारका मूल्य-मान्यता नयाँ क्षेत्रमा त्याज्य बन्न थाले । त्यताको हरियाली र विविधता संस्कृत नजान्ने म्लेच्छको स्थान बन्यो । बौद्ध धर्म इन्डस उपत्यका हुँदै दक्षिण एसियाबाट तिब्बत पुगेको हो । बिस्तारै बौद्ध धर्म पनि ओभ्हेलमा पर्न थाल्यो र परिणामस्वरूप पूर्वी क्षेत्रका बासिन्दाहरूको स्मृतिबाट पश्चिमको यो सभ्यता जननी क्षेत्र हराउन । यो निरन्तरतामा सन् १९४७ को विभाजन त शरीर अङ्ग काटेर छुट्ट्याइएको भागका रूपमा उदय भयो नयाँ मुलुक पाकिस्तानको । पूर्व क्षेत्रपट्टिको आफ्नो संसर्ग बिर्सेर नयाँ मुलुकवासी शुद्ध इस्लामको खोजीमा पश्चिम अरबतर्फ पनि लागे । इन्डसबारे चासो राख्न पूर्वतिर आवश्यक नै भएन ।

फेब्रुअरी १९४७ मा लर्ड लुई माउन्टबेटनले आफू इन्डियाको गभर्नर जनरल एक सर्तमा बन्न स्वीकारेका थिए : एक वर्षपछि जून महिनामा भारतबाट

बेलायत निस्कनेछ । त्यसै वर्ष मार्चमा उनी भारत आइपुगे र एक महिनापछि जूनमा सबैलाई छक्क पार्ने घोषणा गरे : भारतलाई १० हप्ताभित्र विभाजित गरिनेछ, बेलायतमा रहँदा आफूले स्वीकार गरेको एक वर्षभित्र होइन । धेरै वर्षपछि यो नयाँ समय-तालिकाबारे माउन्टबेटनले सम्झेका थिए-

किन गरे थाहा छैन तर जापानले आत्मसमर्पण गरेको दोस्रो वर्ष थियो, त्यो समय । विभाजनको नक्सा कोर्ने जिम्मा सिरिल ग्याडकिलफले पाए । भारतबारे केही पनि ज्ञान नभएका यी कानुनवेत्ता निष्पक्ष हुने अनुमान राखियो, तर विभाजन सोचेअनुरूप सामान्य भएन । माउन्टबेटनले भारत स्वतन्त्र भयो भन्ने घोषणा गरेको केही समयपश्चात् नै मारकाट र नरसंहार सुरु भयो ।

विभाजन नरसंहारको वास्तविक सङ्ख्या कसैले पनि किटान गर्न सकेका छैनन् । आज पनि धेरै थरी खास गरी भुक्तभोगीहरू प्रश्न गर्दछन्, किन सयौँ वर्ष एकसाथ मिलेर बसेका छिमेकीहरू एक-अर्काप्रति जाइलागे, हिंस्रक भए, किन महिला बलात्कृत भए, केटाकेटी आमाबाबुबाट छुट्टिए, शिखर र हिन्दूले मुसलमानलाई मारे र मुसलमानले शिखर र हिन्दू ? कराँचीमा गभर्नर जनरलको अफिसमा बसेका जिन्नाले हरेक दिन पञ्जाबमा भएको कत्लेआमको खबर पाउँदथे । बाँचेका शरणार्थीको कथा वीभत्स हुन्थ्यो : डरलाग्दो द्वेष र विभाजनको पीडाले गाँजिएको । नयाँ स्वतन्त्र मुलुकको उद्घाटन धार्मिक हिंसाबाट सुरु हुन पुग्यो । लेखिका भन्दछिन्- सन् १९४७ मा स्वतन्त्र राष्ट्रका रूपमा उदय हुँदा पाकिस्तान विडम्बनायुक्त आधारमा उभियो ।

उत्तर भारतबाट कराँची आइपुगेपछि जिन्ना सरकारले के थाहा पायो भने सबै थरी पूर्वाधार, दरबारहरू र संस्थाहरू इन्डियाको भागमा प्यो । उत्तर भारतबाट कराँचीमा हजारौँ परिवार ओइरिए भने कराँचीवासी हिन्दूहरू इन्डियातिर बिलाए । पाकिस्तान आएका शरणार्थीहरूलाई राख्ने कराँचीमा उपयुक्त स्थान थिएन । त्यसताका कराँची समुद्रछेउको सानो सहर थियो, खुला, ढुङ्गे वास्तुकला र ट्रामलाइन भएको । कराँचीमा सुनको बाटो भएको राष्ट्र भेटिन्छ भन्ने अपेक्षा

आज पनि धेरै थरी खास गरी भुक्तभोगीहरू प्रश्न गर्दछन्, किन सयौँ वर्ष एकसाथ मिलेर बसेका छिमेकीहरू एक-अर्काप्रति जाइलागे, हिंस्रक भए, किन महिला बलात्कृत भए, केटाकेटी आमाबाबुसित छुट्टिए, शिखर र हिन्दूले मुसलमानलाई मारे र मुसलमानले शिखर र हिन्दू ?

राखेहरू सबै त्यता आएपछि पक्क परे । गन्दगी र कहिले समाधान हुन नसक्ने समस्याको दलदलमा नयाँ राष्ट्रले आफ्नो यात्रा सुरु गर्‍यो ।

सन् १९४७ को कराँची ठूलो हुँदै हाल विश्वको ठूलोमध्ये एउटा सहर बन्न पुगेको छ, सिन्धुबाट पानी भिक्दै र आफ्नो ढल नदीमै मिल्काउँदै । उपल्लो भेगमा नदीको पानी अन्यत्र लैजाँदा समुद्रको नुनिलो पानी सिन्धुको भित्री खण्डसम्म आइपुगेको छ । मानवीय हस्तक्षेपले किनारामा भएका वनस्पति न्हासोन्मुख छन् । अलबिनियाको यात्रामा कराँचीका ढल सफा गर्ने शूद्रहरू- 'हिन्दू र इसाई धर्मीहरू' को व्यथा पनि उल्लेख छ । कराँचीको ढलमा आफूलाई डुबाउने, समाजबाट पृथक राखिएका, शोषण गरिएका, आवश्यक तर घृणा गरिएका जमातका रूपमा बाँचेका छन्, ती ।

धर्म र सभ्यता

क्राइस्टभन्दा १ हजार २ सय वर्षपहिले सृजना सुरु भई ऋग्वेद धेरै वर्षमा तयार भएको हो । शब्दमा नउतारिएको यो ग्रन्थ श्रुतिका आधारमा निरन्तर बन्यो । अलबिनिया सोधिन्छन्- ऋग्वेदमा के छ ? उनी आफैँ उत्तर दिन्छन्, कविता-नक्साजस्तै एउटा पक्ष प्रस्ट भेटिन्छ : भूगोल । ग्रन्थले सिन्धु र यसका प्रशाखाबारे बोल्दछ : पूर्वमा यमुना, पञ्जाब हुँदै पश्चिममा अफगानिस्तानसम्मको क्षेत्र । नदीका किनारामा बजाइने वा गाइने धुनमा सिन्धुको निम्नबमोजिम बोल प्रतिविम्बित छ-

“आफ्नो शक्तिका कारण सिन्धुले अरु नदीहरूलाई पछि पार्दछ-
चम्किलो, उज्यालो धेरै स्पन्दनसहित मैदानी क्षेत्रमा आफ्नो जल
बोक्दै - अजेय सिन्धु, छिटोमा छिटो एउटा सुन्दर घोडीजस्तै- हेर्न
सानै आनन्दमय छ ।”

हिन्दू धर्ममा इन्द्र र वर्षाको सम्बन्ध उल्लेख भएजस्तै सिन्धु नदीसित पनि इन्द्रको सम्बन्ध भएको उल्लेख गर्दछन्, लेखिका । उनी भन्दछिन्- ऋग्वेदमा पानी इन्द्रको पेयवस्तुका रूपमा उल्लेख छ । बाइबलले जस्तै यस ग्रन्थले पनि मह र दूध बग्ने भूमिबारे उल्लेख गर्दछ । संस्कृतका विद्वानहरूका अनुसार ऋग्वेद पञ्जाब, अफगानिस्तान र उत्तर-पश्चिम पाकिस्तानी क्षेत्रको प्रतिविम्ब हो, सिन्धु प्रान्त वा दक्षिणी-मध्यभारतको होइन । यस ग्रन्थमा यमुना र गङ्गा नदीको कतैकतै मात्रै उल्लेख पाइन्छ तर क्राइस्टको उदयभन्दा १ हजार वर्षअघि नै बिलाएको सरस्वती नदीबारे भने धेरैपल्ट ।

क्राइस्टभन्दा १ हजार २ सय वर्षपहिले सृजना सुरु भई ऋग्वेदको धेरै वर्षमा तयार भयो ।

पुस्तकमा अलबिनिया त्यस क्षेत्रमा इस्लाम र हिन्दू धर्मबीच विभिन्न कालखण्डमा भएका सहजीवनका कथा हाव्दछिन् । पाकिस्तानको सिन्धु प्रान्त भएर बग्ने नदीको किनारामा सुफी सन्तका थुप्रै पीठहरू भेटिन्छन् । इस्लामी शरीरमा बग्ने अलौकिक धमनी हो, सुफीमत । सुफीहरूका अनुसार- मनुष्य जाति सबै एकै हुन् । सुफी पीठमा सबै थरी स्वीकार्य छन्, कोही पनि त्याज्य छैनन् । अठारौँ शताब्दीको प्रारम्भमा सिन्धु प्रान्तमा शाह इनायत नामक व्यक्तिले स्थानीय जमिनदारविरुद्ध विद्रोह गरे । सिन्धु प्रान्तभरि फैलिने डर भएपछि मुगल साम्राज्यले विद्रोह दबायो । सन् १७९८ जनवरी ७ मा शाह इनायत मारिए । त्यस प्रकरणमा २५ हजार फकीरहरू मारिएको मौखिक इतिहास सिन्धुमा सुनिन्छ । सिन्धु क्षेत्रमा इनायत सुफी सन्तका रूपमा चिनिन्छन् ।

सुफी पथमा खास सन्तसित जोडिने धागोलाई सिलसिला भनिन्छ र शाह इनायतका दुई थरी सिलसिला छन् । पहिलो भन्दछ, उनी भारतको डेक्कन क्षेत्रतिर गुरुको खोजीमा गए । अर्को सिलसिलाले इनायतलाई सरमद नाम

गरेका फारसी-यहुदी व्यापारीसित जोड्दछ। सिन्धको थुम्हा नामक स्थानमा सरमदले अभय चन्द नाम गरेका ठिठासित प्रेम गर्न थाले। दुई प्रेमी दिल्ली भ्रमणमा रहँदा तिनको प्रेमबारे कसैले चासो राखेनन्, तर सरमदको भगवान् छैन भन्ने दृष्टिकोण स्थानीय उलेमाहरूले मन पराएनन्। यद्यपि तत्कालीन मुगल बादशाह शाहजहानका छोरा राजकुमार दाराशिकोह सरमदको तर्कले आकर्षित भएका थिए। युवराज दाराशिकोह हिन्दू र इस्लाम धर्मको प्युजन गराउनुपर्दछ भन्ने दृष्टि राख्थे। आफ्नो चासो मेटाउन आफूले बुझ्ने भाषामा उपनिषद्लाई उल्था पनि गराएका थिए। सन् १६५९ मा आफ्नो दाजु काफिर भएको भन्दै औरङ्गजेवले सिन्धुमा भएको लडाइँमा आफ्नो दाजु दाराशिकोहको हत्या गरे। केही समयपछि धर्मविरोधीको आरोपमा सरमद पनि मारिए। औरङ्गजेवको शासनकालमा भारतका थुप्रै मठ-मन्दिर भत्काइएका थिए र यो विगतको प्रभाव भारतको राजनीतिमा आजसम्म जीवन्त रहेको छ। सिन्ध प्रान्तको सिन्धु नदीवरिपरि सन् ९०५ मा घुम्ने मन्सुर-अल हल्लाज नामक सन्तजस्तै स्वर्गवासी सरमदलाई भारतको मन्सुर भन्न थालियो। शाह इनायत सरमदका चेला हुन् भन्ने कथा सिन्धमा प्रचलित छ। धार्मिक अन्धवादको विरोधी सुफी सन्तका रूपमा इनायत मानिन्छन्।

जिन्दापीर

इतिहास कोर्दै अलबिनिया लेख्दछिन्- सिन्धुक्षेत्रको उदरोलाल र सुक्कुर नाम गरेका स्थानमा आज पनि हिन्दू र मुसलमानहरू सिन्धु नदीको पूजाआजा गर्दछन्। पूजा गरिने एउटा स्थानको नाम हो, जिन्दापीर। अठारौँ शताब्दीको आखिरीसम्म जिन्दापीरमा हिन्दू र मुसलमानले मिलेर पूजा गर्ने गर्दथे। औपनिवेशिक कालखण्ड सुरु भएपछि दुवै थरीबीच विवाद हुन थाल्यो। सन् १८७४ को औपनिवेशी गजेटमा दुवै समुदायले गर्ने पूजाको उल्लेख छ, तर १९१९ आइपुग्दा हिन्दूहरू हिँडिसकेका हुन्छन्, गजेट चुप छ, केही उल्लेख गर्दैन। सुक्कुरका हिन्दूहरूले आफ्नो विगत बिर्सि भन्दै तिनलाई परिवर्तन गर्ने उद्देश्य राखी सन् १८२३ मा वानखण्डी नाम गरेका नेपाली स्वामी सुक्कुर आइपुगे र स्थानीयवासीलाई सिन्धु नदी कति पवित्र छ भन्नेबारे बुझाउन थाले। नदीको बीचमा स्थित साधुबेला नामक टापुमा आफ्नो आधारस्थल बनाई कार्य गर्न थाले वानखण्डी। सन् १८८० को दशकमा त्यहाँ मजार नभएको हुँदा आदिकालदेखि मन्दिर थियो भन्ने तर्क राख्दै हिन्दूहरूले मुसलमानविरुद्ध नालिस हालेका थिए। उपनिवेशी अदालतले मुसलमानलाई प्राथमिकता दियो र हिन्दूहरूले पूजाआजाका लागि नयाँ मन्दिर बनाए। सन् २००८ अगस्टमा तटबन्ध फुटेर कोसीमा बाढी आएपछि रिसाएकी नदीलाई शान्त पार्न नेपालस्थित कुशाहका स्थानीय महिलाहरूले नदीको पूजा गरेका थिए। नदीलाई पूजा गर्ने प्रचलन पश्चिमी सभ्यतामा भेटिन्छ।

जिन्दापीरको विवाद हिन्दू सुधारवादी आन्दोलनको बिरोध गर्ने प्रतिविम्ब पनि थियो- अलबिनिया भन्दछिन्। भारतमा चल्दै गरेको सुधारवादी आन्दोलनले हिन्दू धर्म नाश गर्नु भन्दै वानखण्डीले पुरातनी प्रथा नै कायम रहनुपर्दछ भन्ने प्रचार गरेका थिए। तथापि सन् १८८० मा उपनिवेशी अदालतले गरेको निर्णयले भने हिन्दू र मुसलमानबीच फाटो हाल्यो। भन्डै ८ सय वर्षसम्म मिलेर पूजाआजा गर्ने गरेका समुदाय आ-आफ्नो बाटो लाग्न थाले। अदालतको यो निर्णय स्थानीयवासीलाई विभाजित गरी शासन गर्ने रणनीति पनि थियो। यस्तै घटनाका कारण पनि पाकिस्तान भिन्नै राष्ट्र हुनुपर्दछ भने जग बस्यो। हजारौँ वर्ष अनवरत रहेको संस्कृतिमाथि क्षणिक अलगाववादी भावना हावी भयो। सिन्धुको यो अनुभव नेपालका लागि पनि उपयोगी छ, खास गरी मुलुकको नयाँ राजनीतिक ढाँचा तयार गर्न लागिएको वर्तमान परिस्थितिमा।

साथै यस्तै गल्ती नेपालमा नदोहोरियोस् भन्ने कामना गर्न सकिन्छ र हजारौँ वर्षदेखि मिलेर बसेका बहुजातीय, बहुधार्मिक र बहुसांस्कृतिक समुदाय आपसी काटमारमा उत्रिए भन्ने आख्यान लेखिने बाटो नछानियोस्।

सन् १०२१ मा घजनीका सुल्तान महमुदले पेशावरबाट पाकिस्तानको स्वात र बजौरमा आक्रमण गरे। स्वात र बजौर सिन्धु नदीका प्रशाखाका उपत्यका हुन्। त्यस कालखण्डमा त्यहाँका उपत्यकाहरूमा बौद्ध धर्म ओभेलमा पर्न थालेको २ सय वर्ष भइसकेको थियो। घजनी बौद्धमार्गीहरूको बासस्थान थियो र सन् ९९४ मा महमुदका पिता- सेबुक्तिजिन- मध्यअफगानिस्तानमा बामियानका गभर्नर थिए। मध्यभारतमा ब्राह्मण पुनर्उत्थान सुरु भएका कारण त्यताबाट सहयोग आउन बन्द भएको हुँदा बौद्ध गुम्बाहरू स्रोतविहीन बन्न पुगे। सातौँ शताब्दीमा आएको भयङ्कर बाढीका कारण पनि थुप्रै गुम्बाहरू नासिएका थिए।

तथापि त्यस क्षेत्रमा बुद्धका मूर्तिहरू संरक्षित थिए, नासिएका थिएनन्। कालान्तरमा विश्व भू-राजनीतिको उतारचढावका कारण सन् १९७० को दशकमा सोभियत सेनाले अफगानिस्तानमा अड्डा जमाएपछि स्थितिमा नाटकीय परिवर्तन भयो। अमेरिकी सहयोगमा स्थानीय मुजाहिद्दिनहरूले रूसी सेनालाई हटाए, तर अफगानिस्तान भने तालिवानी अतिवादीको शासनमा रट्यो र तिनले सन् २००१ मा बामियान बुद्धलाई बम प्रयोग गरी ध्वस्त पारे। भन्डै ६ वर्षपछि पाकिस्तानको स्वात उपत्यकामा रहेको सातौँ शताब्दीको मैत्रेय बुद्धको मूर्ति पनि अतिवादीहरूको आक्रमणमा पर्‍यो : बारूदद्वारा आक्रमण गर्दै, बुद्धको कुम र अनुहारमा प्वाल पारे, आततायीहरूले। वैगम्बर मोहम्मदको कालदेखि मूर्ति सुरक्षित रहेको थियो। औपनिवेशी कालखण्डमा दक्षिण एसियाले आधुनिकताको यात्रा सुरु गरेपछि सिन्धुको ऋग्वेदी सभ्यता ओरालो लाग्न थाल्यो र यो क्रम बीसौँ शताब्दीमा भन्नु घनीभूत हुँदैछ। यसको पछिल्लो घटना हो पाकिस्तानको स्वात उपत्यकामा हाल हुँदै गरेको युद्ध। तालिवानी समर्थक र पाकिस्तानी सेनाको मुठभेडमा त्यस क्षेत्रबाट लाखौँको सङ्ख्यामा बासिन्दाहरू विस्थापित हुँदैछन्। पाकिस्तानभित्र हुँदै गरेको यो विस्थापन सन् १९४७ को विभाजन भएपछिको ठूलो हो।

सिन्धु नदीको सेरोफेरोमा बुद्ध धर्म, इस्लाम र हिन्दू धर्मका विगत मात्र होइन, शिख धर्मका प्रवर्तक गुरु नानक पनि उदाए। गुरु नानक सन् १९६९ मा हाल पाकिस्तानको नान्काना साहिबको तलबन्डी गाउँमा जन्मेका थिए। ३० वर्षको उमेरमा सन् १४९९ को एक बिहान नदीमा स्नान गर्दा उनी अन्तर्धान भए र चार दिनपछि फेरि उत्पन्न भए। कहाँ गए, उनले बताएनन् तर विश्वास गर्नेहरू भन्दछन्-“नानक स्वर्गमा भगवान्सित संवाद गर्न गएका थिए।” त्यसपछि उनी हिन्दू र मुसलमान फरक होइनन् भन्दै परलौकिक समन्वयका लागि समर्पित भए। पाँच नदी बग्ने भूभाग पञ्जावमा उदय भएको आस्था शिखपथको केन्द्रमा पानी रहनु अनौठो होइन। शिख आस्थाको केन्द्रविन्दु स्वर्ण मन्दिर पञ्जावको अमृतसर सहरमा सफा पानीको तलाउमा अवस्थित छ।

आधुनिक पानी प्रविधिको आगमन अलबिनियाले प्रस्तुत गरेको विवरण फास्ट फर्वाड गरी सन् १९६२ मा पुग्दा सिन्धु नदीको विभाजन गर्न भारत र पाकिस्तानले सन्धि गरेको सन्दर्भ पाइन्छ। सो सन्धिमा सन् १९६२, सेप्टेम्बर १९ तारिखका दिन भारतका प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरू, विश्व बैङ्कका उपनिर्देशक र पाकिस्तानका राष्ट्रपति मोहम्मद अयुब खानले हस्ताक्षर गरेका थिए। आफ्नो आत्मवृत्तान्त फ्रेन्ड्स नट मास्टर्स ए पोलिटिकल अटोबायोग्राफीमा सन्धिबारे खानले विस्तृत विवरण प्रस्तुत गरेका छन्। सन्धि भएको कालखण्डमा उपनिवेशी इन्जिनियर द्वारा निर्मित सिन्धु सिँचाइ प्रणालीले ३ करोड एकड जमिन सिँचाइ गर्दै त्यस

सिन्धुक्षेत्रको उदरोलाल र सुक्कुर नाम गरेका स्थानमा आज पनि हिन्दू र मुसलमानहरू सिन्धु नदीमा पूजाआजा गर्दछन्।

आधुनिक पानी प्रविधिको आगमन

अलबिनियाले प्रस्तुत गरेको विवरण फास्ट फर्वाड गरी सन् १९६२ मा पुग्दा सिन्धु नदीको विभाजन गर्न भारत र पाकिस्तानले सन्धि गरेको सन्दर्भ पाइन्छ। सो सन्धिमा सन् १९६२, सेप्टेम्बर १९ तारिखका दिन भारतका प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरू, विश्व बैङ्कका उपनिर्देशक र पाकिस्तानका राष्ट्रपति मोहम्मद अयुब खानले हस्ताक्षर गरेका थिए। आफ्नो आत्मवृत्तान्त फ्रेन्ड्स नट मास्टर्स ए पोलिटिकल अटोबायोग्राफीमा सन्धिबारे खानले विस्तृत विवरण प्रस्तुत गरेका छन्। सन्धि भएको कालखण्डमा उपनिवेशी इन्जिनियर द्वारा निर्मित सिन्धु सिँचाइ प्रणालीले ३ करोड एकड जमिन सिँचाइ गर्दै त्यस

भूभागमा बस्ने ४ करोड जनसङ्ख्या धान्दथ्यो । सिँचाइप्रणाली निर्माणपश्चात् सिन्ध र पञ्जाब प्रान्तका बीच पानी बाँडफाँडको विषयमा विवाद सुरु भइसकेको थियो । भारत-पाकिस्तान विभाजनपछि, सिँचाइप्रणाली पनि विभाजित भयो ।

अयुब लेख्दछन्- “यसरी पाकिस्तान तल्लो भेग बन्यो र भारत उपल्लो । दुईवटा सिँचाइप्रणालीका हेडवर्कस भारतमा परे । पानीको बाँडफाँड भारत र पाकिस्तान बीचको अन्तर्राष्ट्रिय मुद्दा बन्यो । भारतीयहरू हाम्रो प्रणालीमा पानी रोक्न लागे । पानी रोकेको भए युद्ध हुने थियो भारत र पाकिस्तानबीच ।” अयुबका अनुसार- “भारतले पानी अन्यत्र लाने संरचना बनाइसकेको थियो र पाकिस्तानभन्दा तीन गुणा ठूलो भारतीय सेनासित लड्नु सहज कार्य हुने थिएन । भारतसित संवाद नभए युद्ध अवश्यम्भावी थियो, जुन हाम्रो हितमा थिएन । उत्कृष्ट नभई दोस्रो स्तरको भए पनि सहमतिमा पुग्न जरूरी थियो, अन्यथा हामी सबै थोक हार्ने थियौं ।” सन् १९५५ र १९५६ तिर पाकिस्तानी सञ्चारमाध्यममा इन्डस पानीबारे थुप्रै लेखहरू छापिएका थिए, त्यस बेला अयुब पाकिस्तानी सेनाका कमान्डर इन चिफ थिए । विश्व बैङ्कसितको छलफल सन् १९५८ तिर सुरु भएको अयुब उल्लेख गर्दछन् । पछाडि के-कस्ता चलखेल भए भन्ने विवरण अलबिनियाको पुस्तकमा भेटिन्छ ।

विश्व बैङ्कका तत्कालीन अध्यक्ष युजिन ब्याकसित लेनदेन सुरु गर्नुअघि आफ्ना प्राविधिकहरूसित आफूले गरेको छलफल अयुबको आत्मवृत्तान्तमा उल्लेख छ । भारतले पानी अन्यत्र लगेमा पाकिस्तान जोखिममा पर्ने बुझाइ अघि सार्दै अयुब लेख्दछन्- “हाम्रा प्राविधिकहरूले समस्याको गम्भीरता बुझेको मलाई लागेन । तिनीहरू नीति यस्तो हुनपर्दछ पनि भन्दै थिए र आफूलाई लेनदेन गर्दा फर्किन नसक्ने स्थानमा राख्दै थिए ।”

लाहोरको सरकारी भवनमा आफूले तीमध्ये ३०-४० जना इन्जिनियरहरूलाई सम्बोधन गरेको अयुब उल्लेख गर्दछन् । अयुब लेख्दछन्- “जवाफदेही तपाईंहरू होइन, त्यस कारण म तपाईंलाई स्पष्ट भन्दछु, नीति-निर्माणको जिम्मा मेरो हो । प्राविधिक विषयमा शङ्का लागेमा म तपाईंहरूसँग सोध्नुपर्छु गर्नेछु, तर तपाईंमध्ये एक जनाले पनि नीतिमा हस्तक्षेप गर्नुभयो भने म व्यक्तिगत तवरले व्यवहार गर्नेछु । यो समस्याको उचित ढङ्गले समाधान गरिएन भने हाम्रो मुलुकको अन्त्य हुनेछ । म आफ्नो हरेक शब्दमा अडिग छु । त्यस कारण यस विषयमा तपाईंहरू गल्ती नगर्नुहोला ।” पुस्तकमा अयुबका अनुसार- “उनीहरू सबैले मेरो आशय बुझे ।” आख्यानले धम्की दिएको भाखा प्रस्तुत गर्दछ । तत्पश्चात् कसैले विरोध गरेनन्, सन्धिको काम अघि बढ्यो । तत्कालीन राष्ट्रपति अयुब खानको कसैले विरोध गर्ने सम्भावना थिएन ।

नदी विभाजन सन्धिले रवि, व्यास र सतलज नदीको पानी भारतको भाग लगायो भने इन्डस, फ़ैलम र चेनाव पाकिस्तानको । विश्व बैङ्कको सहयोगमा ८ सय ७० करोड डलरको लागतमा उपल्लो इन्डस र फ़ैलम नदीमा दुईवटा उच्च बाँध निर्माण गरिने भए, साथै पाँचवटा ब्यारेज र आठवटा फ़न्डै ४ सय माइल लम्बाइ भएको लिङ्ग नहर पनि । ८ सय मेगावाट बिजुली र २५ लाख एकडमा जलजमाव हटाउन ट्युबवेलहरू पनि जडान गरिने भयो । कार्यक्रम अघि लान विश्व बैङ्कले इन्डस विकास कोषको स्थापनापश्चात् पाकिस्तानमा लगानी गर्‍यो । अयुब लेख्दछन्- सन्धिका अनुसार इन्डसको समग्र पानीको ८० प्रतिशत पाकिस्तानको भाग र २० प्रतिशत भारतको भाग लाग्यो । पाकिस्तानबाट बङ्गलादेश नछुट्टिइसकेको त्यस कालखण्डको सन् १९७० सम्म ती योजनाहरू सम्पन्न हुने अयुबको भनाइ सन् १९६७ मा छापिएको सो पुस्तक उल्लेख गर्दछ । अयुबको लेखमा पाकिस्तानका हकहित

उल्लेख भए पनि एउटा तानाशाहले गर्ने व्यवहार स्पष्ट हुन्छ । अयुब खानले लेखेभैं सन्धिको सन्दर्भ त्यति सोभो र सामान्य भने थिएन । विभिन्न अपेक्षा, चासो र चलखेल हावी भएका थिए भन्ने प्रसङ्ग अलबिनियाको पुस्तक स्पष्ट गर्दछ ।

प्रसङ्गको सैद्धान्तिक आधार उपनिवेश कालमा सुरु भएको थियो । इस्ट इन्डिया कम्पनीका तर्फबाट मुगल कोर्टमा पहिलो राजदूतका रूपमा सर थमस रो आएका थिए र सन् १६९५ मा उनले सिन्धु नदी प्रयोग गर्ने व्यापारिक सम्भावनाबारे लेखोट तयार गरे । अन्ततोगत्वा सिँचाइ विकास इस्ट इन्डिया कम्पनीका लागि निकै लाभदायी बन्न पुग्यो । सन् १८४९ मा इस्ट इन्डिया कम्पनीले पञ्जाब जितेर कब्जा जमाएपछि बेलायतीहरूले सिँचाइप्रणाली निर्माण गर्न सुरु गरे । केही दशकपछि सन् १८७८ को अनिकालले थप सिँचाइप्रणाली निर्माण गर्ने बाटो खोल्‍यो । बीसौँ शताब्दी सुरु भएपछि सन् १९०१ सम्ममा पञ्जाबका सबै नदीहरूमा नहर निर्माण भइसकेका थिए ।

सिन्ध प्रान्तको पहिलो ब्यारेज सन् १९३२ मा तयार भयो, सुक्कुरमा । सिन्धु नदीमा नयाँ बाँध र ब्यारेजहरू निर्माण गर्ने निर्णय सन् १९४८ मा पाकिस्तानमा जबर्जस्ती लादियो, स्वतन्त्रताको आठ महिनापछि, विभाजन विवाद सुल्तानुने आर्बिट्रेसन ट्राइब्युनल बन्द भएको भोलिपल्ट । यो सन्दर्भ अयुब खानले आफ्नो आत्मवृत्तान्तमा उल्लेख गरेको माथि उल्लेख भइसक्यो ।

त्यस बिहान आफ्नो भूभागबाट पाकिस्तान गएको नहरको पानी भारतले रोकिदियो । रोप्ने मौसमअगाडि भएको यस घटनाको असर व्यापक हुन्थ्यो । आफ्नो उच्च शक्ति र बार्गेनिङ पावरका आधारमा भारतले पानी रोक्ने व्यवहार देखायो ।

त्यस बिहान आफ्नो भूभागबाट पाकिस्तान गएको नहरको पानी भारतले रोकिदियो । आफ्नो उच्च शक्ति र बार्गेनिङ पावरको आधारमा भारतले यस्तो व्यवहार देखायो ।

विवादबारे विश्व बैङ्कले चासो लिन थाल्यो । सन् १९५१ मा अमेरिकी आणविक कमिसनका पूर्वअध्यक्ष डेभिड लिलेन्थालले पाकिस्तान र भारतको भ्रमण गरेका थिए । अमेरिका फर्केपछि उनले आफ्नो भ्रमणबारे एउटा लेख लेख्दै भारत र पाकिस्तानबीचको विवाद ती स्वतन्त्र मुलुकले भोग्ने ठूलो चुनौती हो भन्ने तर्क गरे । विवादलाई उनले कास्मिरसँग जोडे र सिन्धु नदीबाट समुद्रमा बगेर जाने सबै पानी उपल्लो भेगमा सङ्कलन गरी वितरण एवं प्रयोग गर्नुपर्दछ भन्ने तर्क पनि । तर्कको भौतिक प्रारूप थियो सिन्धु नदीभरि बाँधहरू निर्माण । सन् १९५१ अगस्ट २० मा त्यो लेख संलग्न गरेर विश्व बैङ्कका अध्यक्ष युजिन ब्याकले भारत र पाकिस्तानका प्रधानमन्त्रीहरूलाई चिठी लेख्दै लिलेन्थालले प्रस्ताव गरेबमोजिम सिन्धुक्षेत्रमा पूर्वाधार निर्माण गर्न आफ्नो अफिसले सहयोग गर्ने प्रस्ताव गरेका थिए । सन् १९५१ नोभेम्बर १ को बेलायती विदेश विभागको विश्वसनीय टिप्पणी उद्धृत गर्दै लेखिका अलबिनिया लिलेन्थालले गरेको प्रस्तावको भित्री आशय व्याख्या गर्दछन् । टिप्पणीका अनुसार- लिलेन्थाल हालसालै लाजार्ड नाम गरेको वित्तीय सेवा र जेथा व्यवस्थापन गर्ने कम्पनीमा सहभागी भएका थिए । उनको चासो थियो- “प्रशस्त रकमको आम्दानी । बेलायतीहरूले सबै चिठीपत्र पढेका त थिए, तर मुनाफाखोरी प्रसङ्गका बाबजुद सिन्धु बेसिन विभाजन गर्ने अर्थात् भारत र पाकिस्तानबीच, अलबिनियाको शब्दमा, ‘टटीय फलामे पर्खाल’ उठाउने निर्णय स्वीकृत भयो ।”

नदी विभाजन र पानीको तत्कालीन बाँडफाँड भए पनि अन्यत्रभैं पाकिस्तानमा पनि समग्र नदीप्रणाली न्हासोन्मुख छन् । यद्यपि सिन्धु नदी प्रणालीको यो सन्धि सफलमध्ये एकमा गनिन्छ । तल्लो सिन्धु प्रान्तमा न्हासोन्मुख नदीको तस्बिर प्रस्तुत गर्दछन्, अलबिनिया । नदीमा पानी छैन, बालुवैबालुवा छ, कोत्री ब्यारेजको तलपट्टि नदी ढल बनेको र ढलका कारण मरिसकेका नदीका माछा र जीवप्रणाली । मुगल कोर्टमा कम्पनीका पहिला राजदूत बनेर

आएका सर थमस रोले देखेको नदी हिजोआज सुक्खा छ र स्थानीय किसानहरू आन्दोलित छन्, पानीका लागि। सिन्ध प्रान्तमा चल्दै गरेको आन्दोलनमा गाइने बिरोध कविता अलबिनिया प्रस्तुत गर्दछन्—

मुसरफ तिमी ठूला ठग हौ
तिमीलाई हजारौं पल्ट धिक्कार
पाकिस्तानलाई अमेरिकामा भुकायौ
र, तिमी हाम्रो नदी बलात्कार गर्न खोज्दै छौ।

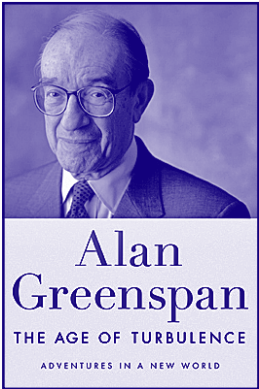
तर माथिल्लो भेगका पञ्जाबीहरू डेल्टाक्षेत्रमा पानी आवश्यक छ/छैन भन्नेबारे खासै वास्ता गर्दैनन्। मुलुकको शासन नियन्त्रण केन्द्रीकृत सिँचाइप्रणाली अख्तियार गर्ने नीतिमा आधारित छ। यो अवधारणाको जग सयौं वर्षअघि बेलायती साम्राज्यका इन्जिनियरहरूले हालेका थिए।

अन्त्यमा,

पुस्तकको अन्त्यमा अलबिनिया लेख्दछिन्— अथर्ववेदले सिन्धुलाई 'सारन्स' अर्थात् 'अनवरत बग्ने' नदी भन्ने व्याख्या गर्दछ। करोडौं वर्ष सिन्धु नदीले सभ्यताहरू, जीवहरू, भाषाहरू र धर्महरू सिर्जना गर्‍यो तर नदी बिस्तारै मर्दै छ। पीँध सुक्खा र धूलो मात्रै बाँकी भएपछि यस पौराणिक नदीको नाम थोत्रो बन्दछ, तब सङ्गीत र गाना पश्चात्ताप र दुःखेसोका अभिव्यक्ति हुनेछन्— मनुष्य जातिको विवेकहीनताले नदी पूर्ण रूपमा नष्ट भयो।

वित्तीय फाइदा लिन साम्राज्यवाद र अनियन्त्रित पुँजीवाद हावी भएको कालखण्डमा सुरु भएको असवेदनशील छेडखानीले कसरी नदी प्रभावित भयो भन्ने तस्बिर पनि हो, अलबिनियाको पुस्तक। पानीबारे चासो राख्ने सबै थरीले पुस्तक एकपल्ट पढ्ने पर्दछ, यद्यपि नदी खपतका लागि मात्रै हो भन्ने दृष्टिकोण राखेहरूका लागि भने रुचिकर नलाग्न सक्दछ। नदीको जीवन अवधिसामु मानव-जीवनकाल केही होइन। यो वास्तविकताको सामु नतमस्तक भए पुस्तक सन्तुष्टि दिन सक्षम हुनेछ। अलबिनियाको प्रयास अत्यन्त सन्धानीय र पठनीय छ।

hn; jtsf cWjtf cho blift Pjtxfl; s cfVofg k9g ?rftp5gl.
adbaluwatar@wlink.com.np

समीक्षक : अभिदित आचार्य

The Age of Turbulence:
Adventures in a New World

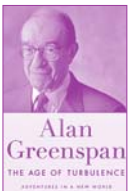
By: Alan Greenspan

The Penguin Press, USA, 2007

ISBN 9781594201318

Pages: 544

इमानदार स्वीकारोक्ति

अलान ग्रीनस्प्यान सन् १९८७ देखि २००५ सम्म अमेरिकी केन्द्रीय रिजर्भ बोर्डका अध्यक्ष रहे। अमेरिकी बैङ्किङ एवं वाणिज्य क्षेत्रमा आएको त्सुनामीबारे सन् २००८ को अक्टोबरमा अमेरिकी काङ्ग्रेसको ओभरसाइट समितिले उनलाई सार्वजनिक सुनुवाइका लागि बोलायो। यो समीक्षक टेलिभिजन हेरिरेहेका थियो। सुनुवाइअघि ग्रीनस्प्यान कमजोर र जीर्ण देखिए। उनी नेपाली राजनीतिका कुनै बेलाका सशक्त हस्ती तर आफ्नो राजनीतिक जीवनको पछिल्ला कालखण्डका कमजोर गिरिजाप्रसाद कोइराला बोलिरहेका हुन् भन्ने अनुभूति भयो।

समितिका सभापति क्यालिफोर्निया राज्यका हेनरी बाक्सम्यानले ग्रीनस्प्यानलाई आर्थिक सङ्कटबारे आफ्नो धारणा राख्ने अनुरोध गर्दै प्रश्न गर्न

थाले। ग्रीनस्प्यानको व्याख्या बृहत् अर्थशास्त्रका सिद्धान्तभन्दा एक इन्च फरक थिएन। बाक्सम्यानले प्रश्न गरे—

तपाईंको सैद्धान्तिक विश्वासले तपाईंलाई मैले नगरेको भए पनि हुन्थ्यो भन्ने निर्णय गर्न बाध्य पार्‍यो ? ग्रीनस्प्यानले जवाफ दिए— “हो, मैले निर्णय त्रुटिपूर्ण पाएको छु। निर्णय कति महत्त्वपूर्ण हो वा स्थायी हुन्छ मलाई थाहा छैन, तर म निकै दुःखी भएको छु।” ग्रीनस्प्यानको भनाइ छक्क पार्ने खालको थियो। बाक्सम्यानले विश्वासै गर्न सकेनन्। उनले थपे— तपाईंलाई आफ्नो दृष्टिकोण वा सैद्धान्तिक अडान ठीक नभएको थाहा भएको हो ? के यसले काम गरिरहेको छैन ?

ग्रीनस्प्यानले जवाफ दिए— हो, छैन।

विश्वासै गर्न नसक्ने स्पष्टोक्ति थियो यो। अमेरिकी अर्थव्यवस्थामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका अवकाशप्राप्त ८० वर्षे ग्रीनस्प्यानले कसरी अर्थशास्त्रबारे केही पनि नजान्ने राजनीतिकर्मीका सामु आफ्नो आधा शतकभन्दा लामो दर्शन गलत भयो भन्ने जवाफ दिन सकेका ! जान्ने अभिरूचि जागेपछि महँगो भए पनि मैले उनको द एज अफ टर्बुलेन्स : एडभेन्चरस् इन ए न्यू वर्ल्ड नामक पुस्तक किनै।

संयुक्त राज्य अमेरिकालाई सन् १९३० को
आर्थिक मन्दीबाट उतार्ने किन्सियन सिद्धान्त
त्यस मुलुकमा सन् १९७० को दशकको पछिल्लो
वर्षसम्म प्रचलित रह्यो।

पुस्तकमा ग्रीनस्प्यान वर्तमान विश्वबारे चिन्तित व्यक्तिका रूपमा भेटिन्छन्। आफ्ना सबै क्रियाकलाप उनी ठीक ठान्दछन्। तर उनको यो विश्वास आत्मचाहना वा वालस्ट्रिटबाहिर कार्यरत अरु सबैलाई बेवास्ता गर्ने व्यवहारका रूपमा प्रस्तुत छैन।

अमेरिकी अर्थनीतिको इतिहास

सुनुवाइमा ग्रीनस्प्यानले आफ्नो आर्थिक दर्शन किन बेठीक भने भन्ने प्रश्नको जवाफ खोज्न अमेरिकी अर्थनीतिको इतिहास जान्नु आवश्यक छ। अमेरिकी